

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
New Qajarism in the Iranian Contemporary and Modern Visual Arts
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

نوقاجارگرایی در هنرهای تجسمی معاصر و جدید ایران*

حجت امانی**

دکتری تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۱/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۳

چکیده

هنر دوره قاجار به نوعی هنر دوره گذار محسوب می‌شود. مضامین آن اشاره به آینده‌ای است که هنوز متولد نشده و تنها گذشته را هم نشان نمی‌دهد. هنر این دوره به دلایل قابل توجهی از جمله، آغاز دوره مدرنیسم در ایران، ورود صنعت چاپ و کتاب، گسترش روشنفکری، تأسیس دارالفنون و رواج بیان فردیت، وضعیت ناپیوستا و گذرایی را نشان می‌دهد. با این وجود در چند دهه اخیر، هنرمندان تجسمی به استفاده از مضامین، مفاهیم و عناصر دیداری هنر این دوران در آثارشان، گرایش زیادی نشان داده‌اند که هدف این پژوهش بررسی آن تمایلات است. در این پژوهش با بررسی نمونه‌های انتخاب شده - بر اساس سؤال تحقیق - عناصر و نشانه‌های آشکار و پنهان آثار هنرمندان معاصر و جدید ایران که پیوندی با دوره قاجار دارند، شناسایی و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی مورد واکاوی قرار گرفته است. پس از بررسی‌های اولیه روشن شد که بسیاری از عناصر و ویژگی‌های هنر قاجار، در هنر امروز ما هنوز جریان دارند که می‌توان آنها را در سه سطح: آثاری که به طور مستقیم از هنر دوران قاجار اقتباس شده‌اند، آثاری که از نقش‌مایه‌ها و نمادهای دوران قاجار استفاده کرده‌اند و آثاری که در لایه‌های پنهان خود، از این فرهنگ الهام گرفته‌اند؛ طبقه‌بندی و بررسی کرد. توجه به گسترده‌گی فرهنگ تصویری واقع‌گرایانه دوره قاجار به عنوان آغاز دوره مدرنیسم در ایران از جمله موضوعات مورد توجه هنرمندان مدرن ایران بوده است که مجموعه‌داران و دارندگان نگارخانه‌ها، در جهت رشد و رونق بازارهای هنری به آن دامن زده‌اند.

واژگان کلیدی: هنر معاصر ایران، هنر جدید، قاجار، نوقاجارگرایی، هنرهای تجسمی.

مقدمه

هنر معاصر و جدید ایران، پدیده‌ای وارداتی بوده و ریشه در بسیاری از جریان‌های هنری جهان دارد. این هنرها که در ابتدای ورود مورد استقبال بسیاری، از جمله نسل جوان قرار گرفتند، در روند روبه‌رشد خود در ایران با پشت سر نهادن شور و هیجان‌های اولیه به شکل معقولی به حیات خود ادامه داده‌اند. در این میان، برخی از هنرمندان معاصر ضمن بهره‌مندی از قالب‌های هنری جدید با پناه بردن به عناصر و نقش‌مایه‌های دوره قاجار، به طرح مسئله هویت بومی، سنتی و لزوم آن در آثار هنری خویش پرداختند که این فرایند همچنان ادامه دارد.

بیان مسئله

گرچه پیش‌تر هنر دوره قاجار را بدون در نظر گرفتن شرایط تاریخی و واقعیت‌های اجتماعی با واژگانی چون «ضعیف» و یا «مضحک» و نظیر آن، تفسیر می‌کردند و آثار هنرمندان این دوره را خام‌دستانه

مفاهیم، مضامین و سنت‌های هنری مربوط به گذشته در کنار نوجویی‌ها در هنر معاصر ایران تداوم داشته است. این عناصر، گاهی به وضوح دیده می‌شوند و گاه در لایه‌های درونی و زیرین آثار هنری جای گرفته‌اند. در بین آثار هنرمندان معاصر و جدید ایران، استفاده از عناصر و نقش‌مایه‌های دوره قاجار فراوان دیده می‌شوند. این هنرمندان علاوه بر بهره‌گیری از عناصر نوین، از مؤلفه‌های هنری دوره‌های پیشین به‌ویژه دوره قاجار بهره گرفته و گاه هر دو را با هم آمیخته‌اند تا به قابلیت‌های بیانی نو - در قالب‌های جدید - دست یابند. آنها در این راه همواره به عناصر تزیینی این دوران توجه خاصی داشته‌اند.

* این عنوان در نمایشگاه القاجاریات موزه هنرهای اسلامی دوحه، قطر در سال ۱۳۹۴ به صورت سخنرانی ارائه شد.

** hojatamani@gmail.com ۰۹۱۶۶۶۶۴۷۹۶

از کاربست هنر قاجار در آنها دیده می‌شود، انتخاب شدند. سپس این نمونه‌های گزینش شده با توجه به سؤالاتی که اقتضا این تحقیق است مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. در این ارزیابی سعی بر آن بوده تا تمامی عناصری که با فرهنگ تصویری قاجاری ارتباط دارند استخراج و سپس به آن پرداخته شود. نشانه‌هایی که پس از این مرحله جمع‌آوری و طبقه‌بندی شده است، در بخش تحلیل یافته‌ها به ارزیابی گذاشته شده‌اند. در تحلیل این یافته‌ها که به روش کیفی انجام شده، طبق چارچوب تعیین شده‌ای که از فرضیه تحقیق به دست آمده، سه گروه عمده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند:

الف) آثاری که به طور مستقیم از مؤلفه‌های هنر دوران قاجار اقتباس شده‌اند.
ب) آثاری که از نقش مایه‌ها و نمادهای دوران قاجار بهره گرفته‌اند.
ج) آثاری که در لایه‌های پنهان خود از این فرهنگ تأثیر گرفته‌اند.
این مقاله از ماهیت آثار هنر معاصر و جدید ارائه شده می‌پرسد؛ به طور مثال این که چه ارتباطی با هنر دوره قاجار دارند؟ با این فرضیه که نقش مایه‌ها، نمادها و نشانه‌های قاجاری، در کنار نقش نگارخانه‌ها، سهم مهمی در ایجاد نگرش نو قاجار گرایبی داشته‌اند.

تعریف مفاهیم کلیدی

• مفهوم هنر جدید

با توجه به پیچیدگی مفهوم هنر جدید و تقارن آن با هنر مدرن، ارائه تعریف دقیقی در این باره دشوار به نظر می‌رسد. بر اساس باور عام، هنر نو محصول دوره مدرنیته است، حال آن که ممکن است خود این زایش، نتیجه امری غیر مرسوم بوده باشد. ارتباط نو و مدرن، یک ارتباط تعریف نشده است چرا که تفاوت‌های ماهوی جوامع به ویژه در امر فرهنگ امکان یکسان‌نگری در این مورد را دشوار می‌کند. به تعبیر داریوش شایگان، انگیزه پیدایش و حرکت مکاتب پیش‌تاز هنری در اوایل قرن بیستم در واقع تقلیل مدرنیته به امر نو بود (شایگان، ۱۳۸۰، ۲۷۸). اما جerald مست اعتقاد دارد اساساً هنر مدرن همه جنبش‌های هنری اعم از نو و یا کهنه را به رسمیت می‌شناسد. وی می‌نویسد: یکی از گرایش‌های کلی مدرنیسم در همه رشته‌های هنری بهادادن به تأثیرات جنبشی هم‌به‌مثابه وسیله تأثیرات تقلیدی و هم به خودی خود به‌مثابه هدف بوده است (مست، ۱۳۷۶، ۲۳۷). بنابراین نمی‌توان به طور مسلم برای ارتباط این دو مفهوم نتیجه قطعی قائل بود، اما می‌توان به طور اختصار آن را توضیح داد: مثلاً نحوه‌ای از ارائه اثر هنری که تعاملی بین نوآوری‌هایی جدید در هنر با نفی زیبایی‌شناسی مدرن که از بستر نهادهای نوین هنری سرچشمه گرفته، به وجود آورده است. هرچند جدیدبودن برای تبدیل اثر به هنر کافی نیست اما ضروری به نظر می‌رسد. زیرا «نگاه نو» زاینده خلاقیت است. آثاری که فاقد این ویژگی باشد چیزی جز بازتولید دستاوردهای گذشته نیست. این تکرار بی هیچ هدفی از حیطه هنر خارج و تبدیل به محصولی صنعتی خواهد شد و البته روح هنر

می‌پنداشتند، اما امروزه با بازشناسی ابعاد زیبایی‌شناختی و معیارهای آن در هنر قاجار - که همچنان هم ادامه دارد - از آن به عنوان جنبش هنری مستقل و معرف زمان خود یاد می‌شود. با شناخت جنبه‌های تازه این جنبش هنری که نشان از زنده و جاری بودن آن دارد، می‌توان حضور مشهود و پنهان جنبه‌های مختلف زیباشناسانه‌ای را دید، جنبه‌هایی که تا عصر حاضر تداوم یافته است.

در سال‌های اخیر، از یک سو به دلیل شرایط خاص سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و توسعه شبکه‌های مجازی، گرایش‌ها و رویه‌های هنری در کشور شتاب گرفته و از سوی دیگر رونق بازارهای هنری در منطقه، موجب رشد نگارخانه‌های هنری شده است. از این رو رقابت در بین هنرمندان معاصر، به‌ویژه نسل جوان در استفاده از عناصر ایرانی و بومی برای دستیابی به هویت ملی شدت گرفته است. بنابراین بهره‌گیری از ویژگی‌های تصویری دوره قاجار در این میان از اولویت خاصی برخوردار بوده است. آثار به‌وجودآمده از این فرایند در ایران، نشان‌دهنده حضور فرهنگ تصویری قاجاری و جایگاه آن در هنر معاصر و جدید ایران است. با توجه به استفاده‌های فزاینده و گاه نابجا از این فرهنگ تصویری در آثار هنرمندان معاصر، پژوهش‌های مختلف به خصوص در عرصه هویت‌یابی ضرورت پیدا می‌کند.

روش‌شناسی تحقیق

در این مقاله از شیوه «توصیفی - تحلیلی» استفاده شده است. در این گونه از تحقیقات، با بررسی «وضع موجود» به تبیین «صفت و ویژگی‌های آن» پرداخته شده و احتمالاً «وضعیت مطلوب» پیشنهاد می‌شود. از این رو در این پژوهش، با استفاده از نمونه‌های انتخاب شده، به چگونگی کاربست عناصر و نقش مایه‌های دوره قاجار در آثار هنرمندان معاصر و جدید پرداخته شده است. برای این کار اهداف چندی را می‌توان برشمرد؛ اهدافی که این تحقیق در مسیر آنها به حرکت درآمده است و مهم‌ترین آنها به شرح زیر است:

۱. نشان دادن نقش و سهم فرهنگ تصویری قاجار در هنر معاصر و جدید ایران؛
۲. شکل‌گیری و هویت بخشی عناصر و نقش مایه‌های دوره قاجار در هنر معاصر و جدید در ایران.

برای رسیدن به این اهداف، نمونه آثار برجسته هنرمندان شناخته شده معاصر و جدید ایران که بیشتر از دیگر هنرمندان در نمایشگاه‌ها، حراج‌ها و دوسالانه‌های داخلی و خارجی ارائه شده‌اند، برای بررسی دقیق انتخاب شده است. این نمونه‌ها با رعایت معیارهایی از پیش تعیین شده گزینش شده‌اند. بر این اساس، نمونه‌های گزینش شده برای این مقاله، در بردارنده ویژگی‌های چندی است که می‌بایست در روند کار تحقیقی، هرچه بیشتر موشکافی شده و مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

به هر روی، ابتدا با مراجعه به جامعه آماری و البته با آگاهی از گستردگی آن، موارد برجسته‌ای از آثار هنر جدید که نشانه‌هایی

است که باعث تکثیر آثار هنری و کتاب‌های مصور چاپ سنگی در این می‌شود. هنرمند قاجاری آزادانه چاپ سنگی تکرنگ و چندرنگ را که از تکنیک‌های رایج تصویرسازی زمان خود بوده، به کار می‌گرفته است (Szántó, 2019, 15). امروزه این تصاویر به عنوان منبعی غنی از فرهنگ تصویری دوران قاجار توسط هنرمندان معاصر بارسانه‌های گوناگون بازتولید و استفاده می‌شوند.

- آغاز انتشار «روزنامه» از دیگر پدیده‌های مهم این عصر است. پدیده‌های ارتباطی و مدرن که جزء ذاتی عصر مدرن محسوب می‌شود. نشر روزنامه نه تنها اطلاع‌رسانی را از انحصار خارج می‌ساخت و طیف گسترده‌ای از مردم را دربرمی‌گرفت، بلکه بر ترویج فرهنگ اطلاع‌رسانی چه از نوع تصویری و چه از بعد نگارش، موجب نشر دیدگاه‌های مختلف زیبایی‌شناسی در جامعه می‌شد. تحولات اجتماعی در تاریخ ایران از جمله انقلاب مشروطیت را می‌توان حاصل رشد و توسعه روزنامه‌ها و ارتقای سطح آگاهی عمومی مردم دانست. روزنامه‌های دوره قاجار در بردارنده تصاویری از واقعیت‌های اجتماعی است که در تأثیرگذاری بیان تصویری جامعه نقش اساسی داشته است؛ به‌ویژه این تأثیر در نبود رسانه‌هایی چون تلویزیون و سینما تأثیر و نقش بیشتری داشته است.

- رشد و گسترش هنر تصویر محور از جمله تغییرات مهم در فرهنگ جامعه دوره قاجار است که بیشتر از متن (خوشنویسی)، تکرار نقش‌مایه‌ها در ساخت و هویت دیداری (بصری) جامعه و زندگی روزمره مردم نقش اساسی داشته است. به گونه‌ای که می‌توان برخی از این نقش‌مایه‌ها را امروزه عنصری بیانگر تشخیص ایرانی دانست. از این روست که نقاشی و هنرهای تجسمی هم اکنون به این دوران نگاه می‌کند.

- نقاشی‌های عصر قاجار، سیاسی‌سازی و سیاست‌نگاری است. این زایش سیاست در تابلوها، وجوه فرهنگی، تاریخی و غیره دارند. در این دوره نقاشی که تا پیش از این بیشتر در خدمت مصورسازی کتاب‌ها و اسطوره‌نگاری بود، به پیکره‌نگاری و صورت‌گری از پادشاهان تغییر کرد. این نوع نقاشی از شاهان با وجود صنعت عکاسی، نوعی ابزار جهت القای مفاهیم سیاسی در کنار سایر وجوه جامعه بوده است. مشروعیت‌بخشی، اسطوره‌سازی و تفهیم قدرت از جمله مفاهیمی است که از طریق نقاشی پیکره شاهان انتقال داده می‌شده است.

- تولد یک طبقه اجتماعی تازه و پس از آن تولد جامعه از ویژگی‌های این دوره است. پس می‌توان گفت دوره قاجار، از زمان امیرکبیر به بعد با یک رنسانس روبه‌رو بوده است. ورود صنعت چاپ و کتاب، رواج روشنفکری، تأسیس دارالفنون، بیان فردیت و محدودشدن باورهای اسطوره‌ای از ویژگی‌های بارز این رنسانس است (سجودی، ۱۳۹۰).

جامعه ایران در این دوره نسبتاً پرتلاطم طولانی، علاوه بر دستاوردهای مدنی و بینش سیاسی با مشکلات ملی و هویتی زیادی روبرو بوده است. کشاکش مواجهه با غرب از یک سو و حفظ سنت‌ها از سوی دیگر، تعادل جامعه را ناپایستا ساخته بود، همان‌گونه که هنر این

گریزان از تکنیک صرف است. جدیدبودن هنر فقط به معنی نگاه جدیدی به اشیا نیست بلکه شکل تازه‌ای است که اشیا می‌توانند در آن ظاهر شوند، خود این امر دارای اهمیت است. واژه «جدید» در هنر جدید یک توافق خواسته یا ناخواسته است، توافقی که اشاره و رجوع به وجهی است در مقابل با هنر نو یا مدرن (امانی، ۱۳۸۷، ۴۳).

• نو قاجارگرایی

پیشینه نقاشی قاجار به دوره‌های پیش‌تر برمی‌گردد و می‌توان دوره‌های صفوی و زندیه را از منابع مهم هنر دوران قاجار دانست. نقاشی و زندگی هنری دربار قاجار در حقیقت از دومین پادشاه این خاندان شروع می‌شود: بیش از سی و پنج سال (۱۲۱۳-۱۲۴۹ ه.ق.) دوران سلطنت فتح‌علی شاه و دوران پنجاه‌ساله سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه.ق.) دوران نسبتاً امن و آرامی بود و امکان پرداختن به امور هنری و تجمل‌ذوقی برای درباریان، شاهزادگان و اشراف و ثروتمندان تا حدی وجود داشت. شخص شاه هم از ذوق بی‌بهره نبود یا لاقلاً به داشتن آن و علاقه به هنر تظاهر می‌کرد. تحول اجتماع ایران در رابطه با غرب، آرامش نسبی اما طولانی و هنردوستی شاه و به تقلید از او تظاهر درباریان و اشراف به هنردوستی، مجموعه این عوامل سبب شد که هنر و صنایع ظریف رونق پیدا کند (مسکوب، ۱۳۷۹، ۲۲۸).

واژه «نو قاجارگرایی» عنوانی است که نگارنده انتخاب کرده و در برابر آثار هنری و گرایش‌های معاصر و جدیدی قرار دارد که از ویژگی‌های دوران قاجاریه در سطوح مختلفی بهره گرفته‌اند. نو قاجارگرایی فراتر از هنر و شامل همه واقعات اجتماعی اعم از فرهنگی، اعتقادی، عرف و مانند آن است، اما به هر صورت در بردارنده میراث‌هایی است که در خلق آثار هنری و ادبی بی‌تأثیر نبوده‌اند.

• عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی تأثیرگذار دوره قاجار بر هنر معاصر و جدید

- دوره مدرن به نوعی در تاریخ هنر ایران با ورود هنرهایی چون عکاسی، از دوره قاجار آغاز می‌شود. این رویداد تاریخی، همانند غرب مفهوم تازه‌ای از هنر را وارد جریان هنر ایران می‌کند. در امتداد روند و رشد عکاسی، پدیده‌ای مانند «آرشیو عکس» در ایران شکل می‌گیرد که علاوه بر تثبیت سندیت تاریخی به گسترش رویکردهای زیبایی‌شناسانه نیز می‌انجامد. در واقع این تحول تصویری واقع‌نمایانه از گذشته است که می‌تواند حس نوستالژیک ما را به دوران پیشین مرتبط سازد. به بیان دیگر، کهن‌ترین دوران «تاریخ تصویری واقع‌نمایانه» مربوط به این زمان است؛ چرا که فرهنگ تصویری پیش از آن، بیشتر به صورت «مثالی» مطرح می‌شده است و ممکن است خیال‌نقاشانه بر واقعیت چیره شده و از واقعیت فاصله زیادی گرفته باشد. از این رو استفاده هنرمند معاصر و امروزین از بار تاریخی و حس نوستالژیک عکس‌ها و نشانه‌های این دوره امری گریزناپذیر است.

- دسترسی هنرمندان دوره قاجار به فناوری‌های جدید، تولید انبوه تصاویر و چاپ‌های مختلف هنری از دیگر اتفاقات مهم دوره قاجار

دیگر و گاه رسانه‌های جدید باز تولید کرده‌اند. برای شناخت این دسته از آثار به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- خاطرات انهدام

خاطرات انهدام، نام مجموعه‌ای از آثار آیدین آغداشلو است که بخشی از آن مربوط به سنت‌های تصویری دوره قاجار است. او با حساسیت، سعی در نمونه‌سازی آثار این دوره دارد و آن را با ابزارهایی از جنس تجسمی منهدم و یا به اصطلاح، خط می‌زند. در این گونه آثار، هنرمند به دنبال بازسازی و مهارت‌نمایی از طریق اجرای جدید این گونه آثار است، از این رو «ریزترک‌هایی» که نشان از قدمت و کهنگی است را با نقاشی نوآفرینی می‌کند (تصویر ۱).

- مجموعه شمایل‌های قاجاری اردشیر محمص

اردشیر محمص با توجه به روش‌های فنی گرافیک -ویژه دوره قاجار- و ادغام آن با هنر معاصر، به زبانی بسیار آشنا، تلخ، سیاه، مستقل و خاص دست پیدا می‌کند. او با طرح‌هایی از طنز سیاه و پر از هاشورهای ریز، با جابجایی بخش‌های مختلف اندام انسانی، با نگاهی تند به دوران قاجار می‌تازد. در برخی از آثارش وقایع‌نگاری عصر تملق و شمایل قاجاری، برای او تمثیلی بیش نیست. اردشیر محمص درامی را به تصویر می‌کشد که تضادی است میان جریان مدرنیته‌سازی و شخصیت‌ها و آداب و رسوم که نشان از سنت‌های قاجاری دارد. کاریکاتورهای طراحی‌وار او، نشان از تقابلیش در برابر توحش زمانه، اختلاف طبقاتی و بحران‌های سیاسی است که به دور

تصویر ۱. از مجموعه خاطرات انهدام، آغداشلو، ۱۳۹۲، گواش و آبرنگ روی مقوا. مأخذ: <https://www.artchart.net>.

دوران بازتابی از این وضعیت گذراست. لذا بازگشت به قاجار به نوعی ناکامی‌های سیاسی و اجتماعی را در برخی موارد یادآوری می‌کند.

برخی از وجوه و جلوه‌های هنر قاجار و تداوم آن در هنر معاصر و جدید

هنر این دوران هنری پویا و زنده است. همان‌گونه که به‌رغم فاصله چندین نسل با دوران معاصر برخی از مؤلفه‌هایش در جامعه امروز ما هنوز جریان دارد، به‌طوری‌که همچنان ترجمان جدید و بازتولید مؤلفه‌های هنری عصر قاجار در دوران حاضر دیده می‌شوند. موسیقی سنتی امروز خود گواه روشنی بر این امر است. رشد هنر عامیانه یا مردمی -به تعبیر امروزی خیالی‌نگاری- در کنار هنر رسمی از دیگر جنبه‌های مهم تقابل با انحصارگرایی در هنر است، به‌گونه‌ای که هنر مردمی بخش مهمی از فرهنگ دیداری جامعه را اغنامی کرده است. پرده‌نگاری، گرافیک عامیانه در طراحی ادعیه‌ها، طلسم و مانند آن که دستمایه هنرمندان جنبش هنری سقاخانه قرار گرفت، امروزه همچنان در هنر معاصر و جدید بازتولید می‌شوند.

از دیگر مؤلفه‌های هنرمند قاجاری که امروزه به‌عنوان مشخصه‌ای در هنرمندان معاصر دیده می‌شود، صراحت و راحتی در بیان شخصی و به بیان دیگر داشتن تشخیص است. ساده‌سازی در بیان واقعیت آن‌چنان راحت صورت گرفته است که در ابتدا خام‌دستانه به نظر می‌رسد اما تکرار و تقلید آن، غیر ممکن می‌نماید. «از آن خود ساختن» نیز در بسیاری از طرح‌ها و نقاشی‌های دوره قاجار دیده می‌شود. اگرچه هنرمند قاجاری ممکن است با نگاه سطحی که به هنر گذشته خود داشته به هنر غرب هم نظر داشته باشد، اما در نهایت آن را با لحن و بیان تصویری و ذائقه خود بازنمایی کرده است. بداهگی و بداهه‌پردازی که پیش‌تر از این در هنر ایران کمتر می‌توان آن را یافت، از جمله جنبه‌های دیگر هنر قاجار است که بیانگر درک هنرمند از شتاب زمان خود بوده است. هنرمند قاجاری، گاه بدون پیش‌طرح (اتود) و مهارت‌ورزی با صراحت و توان خود نقشی را رقم می‌زده است که سادگی آن جذابیت‌های دیداری تازه‌ای را در هنر زمان خود به وجود آورده است. از این رو در فضای هنر تجسمی قاجار آثار متنوعی را می‌توان یافت که بازتاب جنبه‌های متکثری از فضای فکری، سیاسی و دینی هنرمند است. به همین دلیل هنر دوره قاجار دارای خصلت‌های چندمعنایی و کثرت‌پذیری تفسیرهاست که این ویژگی را در هنر معاصر نیز می‌توان دید.

تحلیل یافته‌ها

• آثاری است که به‌طور مستقیم از هنر دوران قاجار اقتباس شده‌اند

این دسته از آثار فرم یا محتوا را به‌طور مستقیم از هنر قاجار وام گرفته‌اند، به طوری که برای مخاطب کاملاً آشنا به نظر می‌رسد. هنرمندان این‌گونه آثار اغلب هنر دوره قاجار را در قالب رسانه‌های

- مجموعه عکس‌های قجری شادی قدیریان

آلبوم قجر، نخستین مجموعه عکس‌های شادی قدیریان با نگاهی به زنان دوره قاجار است. بازسازی پرده‌های زمینه‌ای عکاسخانه و آرایش قجری مدل‌های عکاسی، ذهن مخاطب را به دوران قاجار معطوف می‌کند. در حالی که به نظر می‌رسد زنان قاجاری در اینجا بیانگر زنان در جامعه سنتی ایران است که قوطی پیسی یا گیتار و نظیر آن را در دست دارند که نمادهایی از فرهنگ غرب در زمان معاصر تلقی می‌شوند. هنرمند در این مجموعه به دنبال بازنمایی تناقض‌ها در زندگی زنان در جامعه مدرن ایران است؛ هرچند خود هنرمند معتقد است که دلیل انتخاب زن‌ها در عکس‌های مجموعه قاجار چیز دیگری است: «من خودم زنم و با زن‌ها راحت تر ارتباط برقرار می‌کنم» (قدیریان، ۱۳۹۰). اما این تنها دلیل نمی‌تواند باشد بلکه او با تداعی دوران قاجار به عنوان آغاز مدرنیسم، مفاهیم و مسائل اجتماعی زنان در دوره خود را بازگو می‌کند (تصویر ۴).

- هنر خیابانی

هنر خیابانی (گرافیتی) رسانه‌ای هنری است که در دوره معاصر اهمیت فراوانی یافته و به بستری برای بیان هنری تبدیل شده که اغلب با اعتراض همراه بوده است. این گونه هنری که به دلیل سرعت در انتقال پیام و زمان اجرا در خلال اعتراض‌ها و انقلاب‌ها کاربرد وسیع‌تری داشته امروزه نیز همچنان توسط فرد یا افراد ناشناسی اجرا می‌شود. مجموعه آثاری که با استفاده از شخصیت‌های شاهان دوران قاجاری در ایران اجرا شده نیز با بیان اغراق آمیز و کاریکاتورگونه ابهت پادشان قاجاری را به تمسخر گرفته‌اند، گرچه نظر هنرمندش در این باره ابراز نشده با این وجود بیان اعتراض گونه آن به هنر دوران قاجار قابل تشخیص است. استفاده از واژه آرت با علامت نگارشی سؤالی (؟) در کنار شخصیت قاجاری داستان‌های مصور (کمیک استریپ) را تداعی می‌کند که بیان و روایت هنرمند را گویاتر می‌سازد (تصویر ۵).

• آثاری که از نقش مایه‌ها و نمادها و مضامین هنر دوران قاجار بهره گرفته‌اند

این دسته از آثار بیشتر شامل عناصر تزئینی به کاررفته در هنر دوران قاجار است. به طور مثال «بته جقه» از جمله نقش مایه‌هایی است که در دوران قاجار به وفور از آن استفاده شده است. هنر معاصر و گاهی هنر جدید ایران از این نقش مایه بهره گرفته است. نقاشان جنبش هنری سقاخانه از جمله کسانی بودند که به استفاده از این گونه نقش مایه‌ها رغبت فراوان نشان داده و برخی از آنان به صورت شابلون‌وار از این نقوش در آثارشان استفاده کرده‌اند. ژازه طباطبایی (تباتبایی) در نقاشی‌های خود از ویژگی‌های چهره‌های قاجاری (ابروان پیوسته، چشم بادامی و کشیده و خال سیاه) بسیار بهره گرفته است (تصویر ۶). همچنین موضوع نقاشی‌های ناصر اویسی از نقاشان سقاخانه، بیشتر شاهزاده‌خانم‌هایی با این ویژگی‌هاست. در این آثار تصویر اسب و شاهزاده خانم‌های چابک، برگرفته از طرح‌ها

از انسان‌گرایی شکل می‌گیرد؛ شخصیت‌هایی که لباس‌های پولادین و فاخر بر تن دارند اما سرشان بر تن زیادی می‌کند، یا شخصیت‌های روشنگری که گرفتار زرق و برق و تشریفات قاجاری شده‌اند، به طوری که مدال‌های افتخار و نشان‌های قاجاری مجالی برای نفس کشیدن آنها باقی نمی‌گذارد (تصویر ۲).

- مجموعه عکس‌های قاجاری بهمن جلالی

از کارهای جلالی تدوین و اصلاح نگاتیوهای شیشه‌ای گنجینه کاخ گلستان بود که با نگاهی متفاوت، با مونتاژ عکس‌های مربوط به دوره قاجار، مجموعه آثاری با عنوان «تصویر خیال: سیاه و سفید» و در ادامه «تصویر خیال: قرمز» را به وجود آورد. این آثار، در نگاه نخست ارجاع مستقیمی به دوره قاجار دارند که برای مخاطب آشناست اما در لایه‌های دیگر، نشانی از گرافیک، نقاشی و خط‌نوشته‌ها با بیان نمادین دیده می‌شوند. آنچه این مجموعه آثار را در رده هنر معاصر قرار می‌دهد، بازتاب دوره قاجار نیست بلکه برقراری پیوند تصویر با ادبیات و یادآوری مسائل فرهنگ ایرانی است که از ویژگی‌های مهم این مجموعه به شمار می‌رود (تصویر ۳).

تصویر ۲. شاهزاده قاجار، اردشیر محمص، ۱۳۹۲، قلم آهنی و مرکب روی مقوا. مأخذ: آرشیو فرهنگستان هنر.

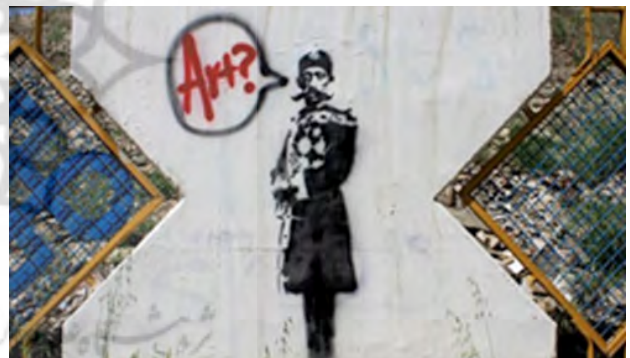
تصویر ۴. آلبوم قجر، شادی قدیریان، ۱۳۷۸. مأخذ: www.mia.org.qa.

تصویر ۳. تصویر خیال، بهمن جلالی، ۱۳۸۰. مأخذ: www.akkasee.com.

تصویر ۶. بدون عنوان، ژازه طباطبایی، رنگ و روغن، ۱۳۴۳. مأخذ: <https://darz.art>.

تصویر ۵. آرت، نامعلوم، گرافیتی روی دیوار، مأخذ: www.gaffiti.com.

و نقش مایه‌های سلجوقی و قاجاری است (تصویر ۷). به بیان خود هنرمند با به کارگیری این ویژگی‌ها سعی در نشان دادن هویت ایرانی داشته است. پرویز کلانتری نیز در آثارش (تصویر ۷) به نوع دیگری از عناصر آشنا و ویژه دوره قاجار بهره‌برداری کرده است. صادق تبریزی از دیگر هنرمندان این دوره است که از تلفیق پیکره‌های صفوی و قاجاری و عناصر تزئینی این دوران آثاری را به تصویر کشیده است.

مضامین و فرهنگ پهلوانی

از دیگر موارد قابل توجه در میان آثار هنرمندان معاصر، استفاده از مضامین، عناصر و موضوعات پهلوانی برگرفته از عکس‌های دوره قاجاری است که بیشتر در آثار هنرمندانی چون بهمن جلالی، خسرو حسن زاده، محمدعلی ترقی‌جاه، صادق تیرافکن و بهنام کامرانی مشاهده می‌شود. در این گونه آثار، از ژست‌های (حالات پیکره‌ها) پهلوانی - که معمولاً در برابر دوربین عکاسی از خود نشان می‌دادند - با

تکنیک‌های متفاوتی بازنمایی و نظریه‌سازی شده است. پیکر خاص پهلوانان، طرز پوشش و ویژگی ظاهری‌شان از جمله مواردی است که در آثار این هنرمندان مورد توجه قرار گرفته است (تصاویر ۹ و ۱۰).
• آثاری که در لایه‌های پنهان خود از این فرهنگ نشأت گرفته‌اند
 این دسته از آثار بیش از آن که از عناصر و نمادهای دوره قاجار تأثیر مستقیم بگیرند از فضای آثار دوره قاجار بهره برده‌اند. از میان این دسته از آثار، به نقاشی‌های رکنی حائری‌زاده می‌توان اشاره کرد. در یکی از نقاشی‌های او (تصویر ۱۱) زنانی را در حال حرکات نمایشی با شمشیر نشان داده که متأثر از نقاشی شناخته‌شده زن قاجاری منسوب به احمد است. در آثار تطبیقی تصویر ۱۰ نگرش هنرمند به هنر دوره قاجار قابل مشاهده است.

از دیگر نقاشان جوانی که می‌توان برخی از آثار او را در این گروه قرار داد وحید چمانی است. مجموعه آثار او با عنوان «اسیدآمینها» که نگاه قاجاری را می‌توان در آنها دید، برداشتی از عکس‌های دوره قاجار است که افراد در مقابل دوربین، بهت‌زده، خشک و بی‌جان ایستاده‌اند.

نتیجه‌گیری

بازتولید عناصر، نقش‌مایه‌ها و فضای هنری دوره قاجار به عنوان آغاز مدرنیسم در ایران مورد توجه و استقبال هنرمندان مدرن و معاصر کشور در سطوح مختلف قرار گرفته که توجه علاقه‌مندان به آثار هنری را نیز به خود جلب کرده است. با ترغیب هنرمندان از سوی نگارخانه‌داران، آثار فراوانی متأثر از هنر قاجار تولید شده تا جایی که می‌توان گفت به یک ژانر در هنر تجسمی معاصر ایران تبدیل شده است که در این مقاله با عنوان نوقاجارگرایی مطرح شد. برگزاری نمایشگاه‌های مختلف هنر دوره قاجار در موزه‌های دنیا از جمله موزه آقاخان تورنتو، هنرهای اسلامی دوحه و نمایشگاه «امپراتوری گل سرخ» در پاریس و غیره از نتایج توجه به هنر این دوره است. بررسی نمونه‌های موجود نشان می‌دهد بیشتر هنرمندان دهه‌های ۴۰ و ۵۰ در بهره‌گیری از عناصر ظاهری و صورت‌برداری از نمونه‌های نقاشی دوره قاجار تمایل بیشتری داشته‌اند در حالی که هنرمندان معاصر بیشتر سعی داشته‌اند از مفاهیم و مضامین و فضای اجتماعی-سیاسی آن دوره استفاده کنند. به بیان دیگر می‌توان سیر تحول تأثیر هنر قاجار را در هنر معاصر و جدید ایران از صورت و ظاهر به لایه‌های زیرین‌تر و پنهان‌تر، دانست.

فهرست منابع

- امانی، حجت. (۱۳۸۷). بسترهای شکوفایی هنر جدید در ایران. آینه خیال، (۱۱)، ۳۶-۴۳.
- رسولی، جلیل و ملکی، حسن. (۱۳۸۸). پرویز کلانتری: گزیده آثار نقاشی و تصویرسازی. تهران: زرین و سیمین.
- سجودی، فرزانه. (۱۳۹۰). هنر قاجار. قابل دسترس در: http://www.honar.ac.ir/Publisher/lett_news/show.asp?id=71

تصویر ۷. بریطوناز، ناصر اوپسی، ۱۳۳۹، رنگ و روغن. مأخذ: <https://www.darz.art>

تصویر ۸. سقاخانه، پرویز کلانتری، ترکیب مواد. مأخذ: رسولی و ملکی، ۱۳۸۸، ۴۶.

تصویر ۱۱. راست: بدون عنوان، رکنی حائری‌زاده، اکریلیک روی بوم؛ چپ: زن در حال حرکت نمایشی، منسوب به احمد، دوره قاجار، رنگ و روغن روی بوم. مأخذ: <http://www.artnet.com/artists/rokni-haerizadeh>.

تصویر ۹. پهلوانان، خسرو حسن‌زاده، تلفیق چاپ و رنگ، ۱۳۸۴. مأخذ: آرشیونگارنده.

- شایگان، داریوش. (۱۳۸۰). *افسون زندگی جدید و هویت چهل تکه و تفکر سیار* (ترجمه فاطمه ولیانی). تهران: فرزانه روز.
- قدیریان، شادی. (۱۳۹۰). *گفتگو با هنرمند. تاریخ مراجعه: http://anthropology.ir/node/در: ۱۳۹۹/۵/۸*
- مست، جerald. (۱۳۷۶). *تحرك و تقلید* (ترجمه ارسالن سپهر). تهران: فارابی.

- مسکوب، شاهرخ. (۱۳۷۹). *تاریخ نقاشی قاجار، طاووس، (۵ و ۶)*.
- Szántó, I. (2019). David J. Roxburgh (ed.). *An Album of Artists' Drawings from Qajar Iran. Abstracta Iranica. Revue bibliographique pour le domaine iranologique*, 40(41).

تصویر ۱۰. پهلوانان، صادق تیرافکن، عکس. مأخذ: www.chilick.com.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

DOI:10.22034/jaco.2022.322930.1228

URL: http://www.jaco-sj.com/article_144613.html

نحوه ارجاع به این مقاله
امانی، حجت. (۱۴۰۱). نوقاجارگرایی در هنرهای تجسمی معاصر و جدید ایران. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۰(۳۵)، ۵-۱۲.

